

TURDAȘ — MESOPOTAMIA — Însemnări pe marginea unui articol —

DE

VLADIMIR DUMITRESCU

Orice descoperire arheologică oarecum ieșită din comun, sau care constituie o noutate față de datele pînă atunci cunoscute în legătură cu o anumită cultură și cu regiunea respectivă, este sortită în chip firesc să dea loc unor discuții, controverse și interpretări diferite, mai ales atunci cînd această nouă descoperire arheologică este considerată, fie de descoperitor fie de alți cercetători, drept decisivă pentru stabilirea cronologiei absolute a acelei culturi și pentru precizarea raporturilor dintre ea și alte culturi mai apropiate sau mai depărtate. Nu este deci de mirare că descoperirea de acum 10 ani a tăblițelor de la Tărtăria a dat prilejul atît descoperitorului¹ cît și altor cercetători partizani ai cronologiei scurte să folosească aceste piese în sprijinul concepției lor și să le considere drept o dovadă grăitoare că începutul culturii neolitice Vinča-Turdaș nu poate fi situat decît după începutul mileniului III î.e.n. Argumentele invocate în funcție de interpretarea semnelor de pe tăblițele de la Tărtăria drept semne de scriere pictografică mesopotamiană, ca și discuțiile destul de numeroase ce au urmat, sînt prea bine cunoscute pentru a fi necesar să cităm aici întreaga bibliografie a problemei sau să rezumăm opiniile formulate, cu atît mai mult cu cît nici nu avem intenția să le discutăm aici.

1. Ceea ce ne-a determinat însă să ne îndreptăm din nou atenția asupra acestei probleme² este faptul că de curînd N. Vlassa a readus în discuție importanta problemă a legăturilor dintre regiunile carpato-du-

¹ N. Vlassa, *Chronology of the Neolithic in Transylvania in the light of the Tărtăria settlement's stratigraphy*, Dacia, N. S., VII, 1963, p. 485—494.

² Asupra tabletelor de la Tărtăria am avut prilejul să ne oprim, în trecut de fapt, în două rînduri. Prima dată la Simpozionul asupra culturii Lengyel, organizat de Institutul de arheologie din Nitra, în primăvara anului 1967 (cînd am intervenit în discuție și am pus problema dacă piesele acestea nu aparțin cumva mai de grabă unui strat mai recent, eventual celui al culturii Coșofeni; cf. *Studijné Zvesti*, 17, Nitra, 1969, p. 588—589), iar a doua oară la Simpozionul asupra metodologiei arheologiei, care a avut loc în septembrie 1968 la Flagstaff- Arizona (S.U.A.) și cînd de asemenea ne-am exprimat îndoiala că tabletele de la Tărtăria, dacă sînt într-adevăr decorate cu semne pictografice mesopotamiene, pot fi atribuite stratului de cultură Vinča-Turdaș din acea așezare.

nărene cu Asia Anterioară și cu Mediterana orientală în epoca neolitică, precum și aceea a cronologiei absolute a unora dintre culturile neo-eneolitice din România, folosindu-se de prilejul pe care i l-a oferit publicarea unor descoperiri făcute recent în cursul unor săpături de caracter nearheologic de la Cluj și a unor cercetări întreprinse în... depozitele Muzeului de istorie din acest oraș transilvănean³. Piese publicate și discutate sînt următoarele: o serie de descoperiri ceramice provenind dintr-un mediu cultural Turdaș, de la Cluj, dintre care face parte și un fund de vas cu semne incizate; un disc perforat de lut, avînd pe ambele părți incizate semne de scriere, după părerea autorului, publicat mai de mult de M. Roska și provenind din așezarea de la Turdaș; un fragment de disc similar, de asemenea cu semne incizate, din așezarea de la Valea Nandruului; un cap de „idol zoomorf” de la Turdaș, avînd pe spate semne realizate prin imprimarea unei matrite-cartuș; un fragment de tăbliță de lut din așezarea tip Turdaș de la Căpuș, astăzi pierdută, dar reprodus după un manuscris al Zsofiei Torma, avînd un decor care ar aminti în chip surprinzător de semne de genul „cuneiformelor”; două fragmente ceramice cu reprezentări plastice zoomorfe din așezarea de tip Vinča-Turdaș de la Ronat, în Banat; un fragment de „vas de cult” de la Turdaș și, în sfîrșit, un fragment dintr-o tăbliță mai mare de lut, tot de la Turdaș, decorată cu scene animaliere realizate prin aplicarea unui cilindru.

În *addenda* de la sfîrșitul articolului, colegul clujean aduce în discuție, pentru susținerea tezelor sale, și unele dintre descoperirile făcute de noi în așezarea eneolitică de pe Ostrovelul de la Căscioarele, și anume modelul de „sanctuar” publicat de Hortensia Dumitrescu⁴ și coloana mare de lut ars din locuința-sanctuar descoperită în stratul cultural Boian-Spanțov și publicată de noi⁵.

Înainte de a discuta concluziile foarte categorice formulate de N. Vlăssă, se cuvine să trecem în revistă pe scurt piesele mai sus enumerate, pentru a vedea dacă și în ce măsură comparațiile și interpretările date de el — și pe care se sprijină în chip firesc concluziile sale — pot fi acceptate. De la început trebuie să facem însă observația că, în ceea ce privește fragmentele ceramice descoperite la Cluj, ca și în privința altora, de altfel, cele mai multe dintre reproducerile fotografice sînt cu totul neclare și deci nu pot da posibilitatea celor care nu au examinat direct piesele să-și poată face o părere precisă despre ele; calitatea slabă a reproducerilor fotografice putea și trebuia chiar să fie suplinită prin desene bine executate, pentru a se putea astfel aprecia însăși interpretările date pieselor respective de N. Vlăssă; căci nu vîd cine ar putea spune că ceea ce se distinge la fig. 4/3 este reproducerea unui fragment de tîgaie cu cioc („Schnabelpfanne”) — numită apoi (p. 10) strachină cu cioc („Augsstülle”) —, sau în fragmentul de la fig. 4/5 un vas cu „profil caracteristic” (p. 9), considerat „merkwürdig”, despre care se spune că „în Orient acest tip de vas apare în orizontul Halaf tîrziu” (p. 10).

³ N. Vlăssă, *Kulturelle Beziehungen des Neolithikums Siebenbürgens zum Vorderen Orient*, AMN, VII, 1970, p. 3 și urm.

⁴ Hortensia Dumitrescu, *Un modèle de sanctuaire découvert dans la station énéolithique de Căscioarele, Dacia*, N. S., XII, 1968, p. 381—394.

⁵ Vladimir Dumitrescu, *Edifice destiné au culte découvert dans la couche Boian-Spanțov de la station-tell de Căscioarele, Dacia*, N. S., XIV, 1970, p. 5—24.

Așa-zisa lampă de la fig. 2/1, strachina cu gură de scurgere, un fragment pictat, cu pereții în patru colțuri — de la fig. 5/3 — și alte piese sînt toate puse în legătură cu prototipuri („Vorbilder”) de la Tell-Halaf, afirmîndu-se totodată că în Europa de sud-est cele mai timpurii strachini și farfurii cu cioc de scurgere ar fi acelea din Cipru (nota 12). Dar chiar dacă într-adevăr aceste vase din Cipru ar fi cele mai vechi din SE Europei, rămîne de văzut dacă acelea de la Kirokitia se datorează unei influențe halafiene⁶. Oricum, nu credem că prezența unor asemenea vase cu ciocuri de scurgere în neoliticul românesc trebuie neapărat să indice o legătură și un sincronism cu piesele de la Tell-Halaf; și de altfel e destul de probabil că piesele cele mai vechi din această ultimă așezare sînt mult mai vechi decît începutul mileniului III î.e.n. Cît privește mica proeminență perforată orizontal, de la fig. 3/1 — căreia i se caută analogii la Poliochni — ca și toarta unghiulară de la fig. 3/4, pentru care se indică analogii în orizontul Troia Ib — ele nu ni se par de loc convingătoare în sensul voit de Vlassa, pentru simplul motiv că sînt apariții destul de comune.

Ornamentul de pe pandantivul discoidal — fig. 5/8 — este comun nu numai în zona Carpaților, în spațiul dunăreano-balcanic și în Egeea — cum aminteste Vlassa — ci și în Anatolia, pe piese mult mai vechi. Chiar faptul precizat de Vlassa că el se întilnește de-a lungul a cel puțin două milenii îi răpește orice valoare de sincronizare. Iar apariția aceluiași motiv pictat și la Poliochni nu poate constitui nici ea un element valabil pentru sincronisme.

Alt fragment de la Cluj căruia Vlassa îi atribuie o mare importanță pentru „problema legăturilor culturii Vinča-Turdaș cu regiunile Mediteranei orientale” (p. 13), este fundul unui vas de lut pe care crede că olarul „a schițat prin adîncituri ... conturul unei corăbii, cu catarg central, pînză dublă triunghiulară, precum și ramele și deschiderile pentru ele în peretele corăbiei” (p. 13). O examinare a fotografiilor de la fig. 8 și 9 (de data aceasta foarte clare și convingătoare ... dar în alt sens decît acela pe care îl vrea autorul) credem că ne îndreptățește să spunem că nu poate fi vorba de schița unei corăbii, pentru mai multe motive, deși exemplele egeice citate pentru comparații prezintă unele asemănări. Așa, de pildă, linia care ar trebui să indice marginea din stînga (cum privim) a corăbiei coboară mult mai mult decît era necesar, ajungînd pînă la linia fundului „corăbiei”, și deci nu se unește, cum ar fi trebuit, cu linia ce ar trasa marginea din dreapta a „corăbiei”. Așa-zisul „catarg central” străbate și el toată „corabia” (deși n-ar trebui să se vadă și sub linia „punții”), ba trece chiar mult sub fundul „corăbiei”, ajungînd pînă pe marginea fragmentului. Dubla „pînză triunghiulară” este parțial triplată printr-o linie adîncită, la stînga „catargului” — și de vreme ce se caută o explicație pentru toate semnele de pe acest fragment, evident că ar trebui să i se poată găsi și acestei linii suplimentare o interpretare. Iar așa-zisele

⁶ Asemenea vase, lucrate mai ales în piatră, apar la Kirokitia din cele mai vechi niveluri. P. Dikaos, cercetătorul acestei așezări, o datează între cca. 3700—3400 î.e.n. (*Khirokitia. Final report on the excavations of a Neolithic settlement in Cyprus...*, Oxford, 1953, p. 341); deși el arată că e vorba de o simplă încercare de datare, cert este că și acolo asemenea vase sînt mult mai vechi decît data la care Vlassa situează aspectul Turdaș al culturii Vinča-Turdaș.

„rame” se încrucișează în partea stîngă a „corăbiei”, și nici nu pornesc din adînciturile, în parte neregulat trasate. de unde ar fi trebuit să pornească, dacă într-adevăr ar fi vorba de rame și de găuri pentru ele. Așa încît ni se pare că putem fi mult mai rezervați în interpretarea acestei reprezentări (deși Vlassa crede că „nu poate fi nici o îndoială” asupra sensului desenului). Bineînțeles că nici noi nu ne putem închipui că „o asemenea corabie ar fi putut fi întrebuințată pe micul Someș”, dar dacă localnicii n-au văzut niciodată asemenea corăbii, ce i-ar fi putut îndemna să reproducă lucruri necunoscute? Chiar dacă ar fi existat modele pe piesele de „import”, e nefiresc să credem că le copiau fără să le știe rostul, iar originale egeico-minoico-cicladice lipsesc pînă acum în aria culturii Turdaș.

Pe de altă parte, admițînd (cu adevărat prin imposibil) că un asemenea obiect decorat ar fi ajuns pînă la Turdaș, de ce pricepuții olari din această așezare nu l-au copiat mai exact (tocmai fiindcă era vorba de o copie a unui lucru necunoscut, care nu putea fi „interpretat”, și nu de o inspirație proprie), cînd este bine cunoscută îndemînarea cu care știau să redea cu toată precizia motivele cu care voiau să decoreze ceramica?

În ceea ce privește ipoteza că „tăvile de pește”, într-adevăr frecvente în cultura Turdaș, ar trebui considerate modele de lut ale unor bărci (șlepuri) cu fundul plat (p. 13—14), ea ni se pare mai mult decît neverosimilă; oricare ar fi rostul acestor piese de lut, nu credem că e nevoie să le căutăm corespondențe microasiatice, cicladice și timpurii minoice, decît eventual cel mult pentru a le explica forma, dar nu pentru a le considera ambarcațiuni „grele”; oare transportul fluvial să fi atins o asemenea intensitate pe Mureș încît triburile culturii Turdaș ce locuiau de-a lungul acestui rîu să nu se mai mulțumească cu plute și bărci ușoare, și să aibă în schimb nevoie de adevărate șlepuri? Mărturisim că nu credem de loc în această explicație. În sfîrșit, corespondențele pentru „corabia cu pinze” de pe fragmentul mai sus amintit și care ar lămurii originea acestei reprezentări, situîndu-se deocamdată numai în MM I—II, sînt, după toate probabilitățile, mult mai tîrzii decît cea mai tîrzie dată ce se poate atribui culturii Turdaș, așa încît, deși nu putem nega unele asemănări, ele nu pot avea valoarea care li se atribuie, nici în ceea ce privește interpretarea piesei nici în privința datării culturii Turdaș.

Trecînd la discul de lut cu semne incizate de la Turdaș — fig. 10 și 11 — Vlassa spune că unele sînt similare și altele chiar identice cu acelea de pe diferite tablete din Mesopotamia; el mai arată că un anumit semn de pe o tabletă mesopotamiană se întîlnește pe alt disc de lut de la Turdaș, iar altul, tot mesopotamian, pe una dintre tăblițele de la Tărtăria. Fără să negăm asemănarea dintre unele din aceste semne — care se poate observa de altfel și în fig. 15 a articolului discutat aici⁷ — ne întrebăm însă dacă această asemănare poate însemna cu adevărat că semnele de la Turdaș constituie dovada unei scrieri, întrebare valabilă

⁷ Amintim că, destul de recent, cercetătorul maghiar Makkay, un fervent partizan al interpretării semnelor de pe ceramica de la Turdaș etc. drept semne de scriere, a întocmit un tabel foarte amplu al acestora și al „corespondențelor” mesopotamiene: cf. I. Makkay, *The Late Neolithic Tordos group of signs*, în *Atba Regia*, X, 1969, Székesfehérvár, p. 9—49, pl. I—IV.

de altfel pentru unii cercetători și pentru semnele de pe tăblițele de la Tărtăria. Cum însă nu dorim să ne hazardăm într-un domeniu care depășește competența noastră, preferăm să nu dăm nici un răspuns la această întrebare, urmind ca asupra acestui aspect al problemei să revenim în partea finală a observațiilor noastre. Pentru același motiv nu stăruim nici asupra piesei „cilindro-romboidale” de la Valea Nandrului — reprodusă la fig. 19/5 —, cu atât mai mult cu cât originalul nu a mai fost găsit și este reprodus exclusiv un desen din manuscrisul Zsofiei Torma, aceeași fiind de altfel situația și în ceea ce privește fragmentul cu ornamente asemuite de Vlassa cu scrierea cuneiformă; după părerea noastră, ornamentarea acestui fragment face parte din categoria acelor executate cu unghia sau cu alte instrumente, foarte obișnuite în cultura ceramicii Criș și menținute și în ceramica altor culturi neolitice, fără a avea nici o legătură cu scrierea cuneiformă.

În legătură cu unul dintre cele două fragmente ceramice cu reprezentări plastice zoomorfe, de la fig. 20/3—4, descoperite la Ronaț, Vlassa formulează unele concluzii ce ni se par de-a dreptul uluitoare. De altfel, din păcate, și de data aceasta fotografia respectivă este absolut necorespunzătoare, așa încît pe ea nu se poate vedea nimic din ceea ce ar putea constitui suportul unor asemenea concluzii. Într-adevăr, după părerea lui Vlassa „ființa de pe ciobul de la Ronaț pare să reprezinte — schematic sau primitiv — un vultur cu cap de felină ... animal fantastic bine cunoscut în panteonul mitologic al Mesopotamiei. Probabil că e vorba de o reprezentare copiată, imitată, după una originală a zeiței Imdugud în formă de vultur cu cap de leoaică” (p. 25). Chiar dacă vietatea reprezentată ar fi o pasăre — ceea ce, repet, nu rezultă de loc din fotografie, dar este posibil —, numai faptul că este reprezentată neîndeminatec o zburătoare cu cap oarecum de animal nu cred că poate îndreptăți formularea unor asemenea concluzii; nici faptul că ochii sînt înconjuțați de o linie incizată (p. 26) nu poate constitui un element semnificativ de apropiere cu plastica perioadei dinastice timpurii din Mesopotamia, deoarece în destule cazuri în plastica neo-eneolitică a SE Europei ochii statuetelor sînt redați și prin linii incizate, iar statuete hibride — de pildă cu cap uman și cu corp de animal — nu sînt total necunoscute în culturile noastre neo-eneolitice.

Interpretarea ultimelor două fragmente din colecția Torma, publicate de Vlassa pentru documentarea legăturilor dintre Turdaș (respectiv cultura Turdaș) și Mesopotamia ni se pare de asemenea mai mult decît îndoielnică. Primul — reprodus la fig. 21 — este un fragment publicat de Roska drept „fragment de la partea inferioară a unui vas, pictat în exterior cu galben-roșcat și cu găuri”, care, „în realitate” ar fi, după Vlassa, „buza superioară a unui vas cu două găuri în formă de triunghi cu laturi egale” (p. 26), și căruia îi găsește paralele în vase de cult deosebit de complicate de la Eridu și de la Tepe Gaura, datînd din perioada tîrzie El Obeid. Deși și după părerea noastră acest fragment de la Turdaș aparține unui picior de vas cu găuri triunghiulare, tip cunoscut în zona Dunării Mijlocii și a Tisei, chiar dacă se admite că el provine de la *gura* unui vas, acest lucru este cu totul insuficient pentru a încerca să se reconstituie pe baza lui un vas de tipul complicat al aceluia de la Eridu — reprodus în fig. 22 —, indiferent de faptul că „gîtul vasu-

lui de la Turdaș corespunde pînă la milimetru cu dimensiunile vasului cilindric de la Eridu" (p. 27—29).

În sfîrșit, ultimul fragment — fig. 25 — pe care Vlassa îl consideră o „piesă-dovadă de o deosebită importanță pentru polemica” dintre acei cercetători care socotesc că tăblițele de la Tărtăria sprijină „datarea tradițională a orizontului Vinča-Turdaș, și în același timp posibilitatea unei datări absolute” și aceia pe care Vlassa îi numește atît de puțin ceremonios „radiocarboniști” (p. 30), este „un fragment de placă (Tabel) de lut, roșu-brun pe ambele laturi, cenușiu în spărtură, din pastă nisipoasă slab arsă” (p. 30), decorată cu zigzaguri și cu figuri de animale în relief. Părerăa lui Vlassa este că „pe fragmentul plăcii de lut de la Turdaș se poate vedea imprimarea unui cilindru mesopotamian gravat” (p. 31), după care urmează o serie întreagă de comparații cu piese mesopotamiene din mileniul III î.e.n., în urma cărora Vlassa formulează astfel concluziile sale categorice: „Avem dovada că această placă-tabletă aparține perioadei din jurul anului 2800 î.e.n. și se încadrează epocii care este numită în Orientul apropiat «revoluția orășenească». În acest moment îndepărtată zonă a culturii Vinča-Turdaș a fost puternic influențată de culturile înaintate ale Asiei Anterioare sau de zona ce stătea în directă legătură cu aceasta” (p. 33).

Totuși din primul moment acest fragment de placă (aparținînd desigur unei piese mult mai mari) face impresia unei *cahle feudale*, impresie pe care am fost informat că au avut-o de la început și alți colegi de la Cluj, chiar dacă nu se poate nega că se pot stabili unele asemănări cu decorul pieselor mesopotamiene pe care le citează și le ilustrează Vlassa pentru comparare. Ne punem însă întrebarea dacă au existat cilindri mesopotamieni de dimensiuni atît de mari; și, fără să putem da un răspuns categoric negativ, amintim că nici în Muzeul Luvru, nici la British Museum și nici în muzeele din Istanbul și Ankara noi n-am văzut nici un cilindru așa de mare.

2. Am rezumat mai sus destul de pe larg descrierea pieselor și a opiniilor lui Vlassa, pentru a nu exista impresia că am încerca să minimalizăm descoperirile publicate și concluziile formulate de colegul clujean. Dorința noastră de a încerca să vedem în ce măsură concluziile sale pot fi acceptate ni se pare cu atît mai justificată cu cît noi înșine am fost și sîntem încă partizani ai concepției potrivit căreia cuceririle așa-zisei „revoluții neolitice” își au leagănul în Asia Anterioară, care a influențat în decursul mileniilor întregul SE al Europei, inclusiv regiunile carpatodunărene. Ba chiar, dacă nu greșim, am fost primul cercetător român care, încă din 1925, am încercat să stabilim corespondențe directe pentru cele mai multe tipuri de statuete antropomorfe de la Gumelnița cu tipuri est-mediteraneene⁸. Cîțiva ani mai tîrziu, în 1931, am pledat în favoarea unor legături de filiație între ornamentarea zoo- și antropomorfă de pe ceramica pictată cucuteniană și aceea de la Susa, în Iranul de sud-vest, deci din imediata vecinătate a Mesopotamiei⁹. Iar dacă apropierei

⁸ Vladimir Dumitrescu, *Fouilles de Gumelnița, Dacia*, II, 1925, p. 29—103.

⁹ Idem, *Notes concernant l'ornementation peinte zoomorphe et humaine dans les civilisations à céramique peinte de Roumanie et de la Susiane*, București, 1931.

între reprezentările pictate animaliere ale acestor două culturi așa de îndepărtate una de alta se mai făcuseră, apropierea între reprezentările umane a fost făcută atunci pentru prima dată de noi. La acea dată, singurul element care se părea că nu concordă cu interpretarea noastră era diferența cronologică între culturile respective. Într-adevăr, faza Cucuteni B (în cuprinsul căreia apăruseră, pînă atunci, singurele reprezentări animaliere și umane pictate) era datată post 2200 î.e.n., iar fazele numite atunci Susa I și Ib erau datate în preajma anului 3000 î.e.n. Astăzi însă reprezentări umane se cunosc și în faza Cucuteni A—B și, pe de altă parte, începutul fazei Cucuteni B trebuie situat — pe baza datelor C14 — mult înainte de 2200 î.e.n., așa încît motivele care ne îndemneau atunci la rezerve în privința originii vest-asiatice a inspirației pentru decorul antropo- și zoomorf din ceramica pictată cucuteniană nu mai pot fi invocate. Căci pe lingă data de circa 3000 î.e.n. indicată de o analiză C14 pentru așezarea din faza Cucuteni B de la Valea Lupului, s-au adăugat și unele date C 14 foarte apropiate, pentru așezări din faza Tripolie C1 (= Cucuteni B) din U.R.S.S., ca de pildă aceea pentru așezarea Capaeva din apropiere de Kiev; 2920 î.e.n.¹⁰. În același timp acum se știe că reprezentările animaliere și umane au început în Iran și în Mesopotamia mult înainte de această dată — în Iran încă din faza Sialk II, iar în Mesopotamia din faza veche Halaf, continuîndu-se de-a lungul perioadei Ubaid și pînă la începutul perioadei Uruk. Ca atare, din punct de vedere cronologic nu ar mai exista nici un impediment pentru a admite o inspirație vest-asiatică pentru decorul antropo- și zoomorf al ceramicii pictate cucuteniene. Problema nu se mai prezintă însă astăzi așa de simplu, deoarece decor animalier se cunoaște acum și în ceramica pictată eneolitică a multor centre din regiunile vest-asiatice ale U.R.S.S., așa încît ar fi necesar ca problema să fie reluată într-un studiu complet, care să țină seama de toate datele astăzi cunoscute, pentru a se încerca formularea unor concluzii documentate.

Întorcîndu-ne la punctul de plecare, chiar dacă unele dintre datele pe care se sprijină concepția privind rolul important jucat de Asia Anterioară în evoluția și chiar în dezvoltarea culturală a sud-estului Europei par a nu mai fi astăzi sigure, așa cum vom arăta mai jos, nu e nici o îndoială că această problemă esențială trebuie examinată cît se poate de temeinic, indiferent dacă în felul acesta s-ar putea ajunge și la unele concluzii ce ar contrazice punctele noastre de vedere anterioare. Căci dacă, în chip firesc, nu se poate contesta nimănui dreptul de a încerca să găsească noi dovezi și deci noi argumente în sprijinul ipotezelor și concluziilor ferme anterior formulate, nici faptele ce nu sînt în concordanță cu acestea nu pot fi trecute cu vederea. Toate aceste fapte se cuvin examinate „pe baza unei analogii arheologice exacte și juste”, ca să întrebuițăm o formulă a lui Vlassa (p. 37), analiză care nu se poate mărgini la metoda tipologico-comparativă, ci trebuie să țină seama și de rezultatele cercetării stratigrafice, fără sprijinul căreia rezultatele primei metode pot fi întotdeauna contestate.

¹⁰ Hans Quitta și Günther Kohl, *Neue Radiocarbonaten zum Neolithikum und zur frühen Bronzezeit Südosteuropas und der Sowjetunion*, in *Zeitschrift für Archaeologie*, Berlin, 3, 1969, p. 223—255; vezi p. 247—248.

Dar în cele peste 30 de pagini ale textului lui Vlassa, el nici nu-și pune problema dacă nu cumva concluziile sale așa de categorice în ceea ce privește datarea culturii Vinča-Turdaș în mileniul III nu sînt contrazise de observațiile stratigrafice făcute în unele dintre așezările culturilor neo-eneolitice ale zonei carpato-dunăreano-balcanice; dimpotrivă, Vlassa se străduiește ca exclusiv pe baza considerațiilor de ordin tipologic-comparativ să *confirme* data la care atît el cît și ceilalți partizani ai cronologiei scurte s-au oprit pentru cultura Vinča-Turdaș. Nu vom face, desigur, colegului cujean nici un reproș pentru că este partizanul cronologiei scurte, căci noi înșine am fost în aceeași situație: fie acum mulți ani, înainte de descoperirea metodei C14, cînd nu se făcuseră încă observații stratigrafice în sudul Bulgariei și în nordul Greciei (și deci cronologia era stabilită în cea mai mare parte pe baze tipologice), fie mai recent, cînd pe de o parte existau încă puține date C14, iar pe de altă parte nici alți cercetători nici noi nu acordasem încă atenția cuvenită descoperirilor din sudul Bulgariei. Ba chiar la un moment dat am arătat că nu sîntem de acord cu primele două rezultate C14 pentru cultura Cucuteni, atît pentru că în general ele indicau date cu circa un mileniu mai vechi decît acelea „tradiționale”, cît și pentru că data de 3000 î.e.n., ni se părea prea timpurie pentru sfîrșitul strălucitei culturi a ceramicii pictate moldovenești¹¹. Dar această observație a fost formulată în 1959, cînd în general aplicarea metodei C14 era la început și, așa cum am mai spus, datele absolute cunoscute erau încă mult prea puține și disperate, situație care astăzi s-a schimbat radical din toate punctele de vedere. Iar schimbarea părerilor noastre în funcție de *toate* datele noi ale problemelor este nu numai firească, dar imperios necesară.

Să revenim însă deocamdată la problema rezultatelor cercetării stratigrafice. Așa cum am avut prilejul să arătăm în comunicarea de la Simpozionul din 1968 de la Flagstaff despre care am amintit¹², între metoda tipologico-comparativă, oricît de importantă ar fi ea pentru studiile arheologice și mai ales pentru acelea de arheologie preistorică, și metoda stratigrafică, ni se pare neîndoios că prioritatea trebuie acordată ultimei, dacă bineînțeles cercetarea stratigrafică a fost făcută cu toată grija necesară, urmărindu-se succesiunea nivelurilor și straturilor culturale și nu simpla adîncime la care a fost găsit un obiect sau altul. Numai în lipsa unor date stratigrafice ne putem limita la acelea tipologico-comparative, dar și atunci folosirea acestora trebuie făcută cu toată prudența necesară.

Nu e locul aici, desigur, să facem un excurs detaliat asupra cronologiei relative a culturilor neo-eneolitice, așa cum rezultă ea în urma diferitelor cercetări. Dar menționarea cîtorva dintre constatările stratigrafice certe este necesară pentru a arăta că, și fără a recurge la datele C14, cultura Vinča-Turdaș *nu* mai poate fi datată în mileniul III î.e.n. Într-adevăr, după cum se știe, ultima cultură eneolitică de la Dunărea inferioară și din zona Balcanilor centrali și răsăriteni a fost cultura Gumelnița, precedată în Muntenia și la nord de Balcani de cultura Boian,

¹¹ Vladimir Dumitrescu, *La civilisation de Cucuteni*, în *Berichten van rigksdienst voor het oudheidkundig Bodemonderzoek*, 9, 1959, p. 6—46 (vezi p. 46).

¹² Idem, *Stratigraphie ou typologie: un problème de priorité méthodologique*; vezi și nota 1.

iar la S de Balcani de cultura Marița. În unele așezări din sudul Balcanilor și în altele din nordul Greciei, săpături mai vechi și mai noi au dovedit că ultimul strat conținând resturile culturii Gumelnița (sau ale culturii Marița) sînt acoperite de straturi aparținînd culturii anatoliene a bronzului de tip Troia I și II. Chiar dacă deocamdată nu s-ar putea afirma că ultimele straturi gumelnițene de la Karanovo și Dipsiska Moghila din Bulgaria reprezintă ultima etapă a dezvoltării culturii Gumelnița, este însă sigur acum că cea mai mare parte a evoluției acestei ultime culturi s-a petrecut înainte de începutul fazei Troia II și probabil, cel puțin parțial, înainte de începutul fazei Troia I. De asemenea, dintre cele două așezări din Grecia de Nord în care s-au constatat succesiuni stratigrafice ce interesează în discuția de față — Dikili Tash și Photolivos-Sitagroi —, în prima stratul considerat gumelnițean este suprapus de ceramică anatoliană din bronzul timpuriu, iar în a doua de un strat aparținînd culturii bronzului timpuriu cu afinități la Troia I și II și în Egeea.

Problema importanței descoperirilor din sudul Bulgariei pentru cronologia relativă și chiar absolută a sfîrșitului eneoliticului și a începutului perioadei de tranziție spre epoca bronzului a fost de altfel recent amplu discutată¹³, așa încît nu credem necesar să mai stăruim aici, mai ales că ne-am oprit pe larg asupra implicațiilor descoperirilor din Bulgaria și Grecia într-un raport prezentat în 1970 la Congresul de studii sud-est europene de la Atena¹⁴.

Dar intrucît este de mult dovedit și unanim acceptat că întreaga cultură Boian, cu diferitele ei faze, precede cultura Gumelnița (căreia de altfel i-a dat naștere), rezultă implicit că și cultura Boian, inclusiv ultima ei etapă, este anterioară bronzului anatolian de tip Troia I.

Pe de altă parte, stratigrafic (și tipologic de altfel) este astăzi cunoscut că, în Muntenia, cultura Boian este precedată de cultura Dudești, carea avut și un rol însemnat la nașterea ei. Totodată cercetătorii sînt toți de acord că cultura Dudești este, în linii generale, sincronă cu faza Vinča A, chiar dacă eventual începutul acesteia din urmă s-ar situa puțin înaintea începutului culturii Dudești. De altfel și pe cale indirectă se obține același sincronism, dacă se ține seama de faptul că în așezarea Dudești s-au găsit piese ceramice ale culturii liniare cu note muzicale, ca și de descoperirea, în stratul fazei Vinča B din așezarea eponimă, a unui vas tipic pentru aspectul Zeliezovce al culturii liniare tîrzii și a unor vase tipice pentru cultura Tisa.

Aceste constatări stratigrafice, coroborate în unele cazuri și cu datele metodei tipologico-comparative, dovedesc că între data de început a culturii Vinča-Turdaș și data de început a culturii Troia I se situează

¹³ Sebastian Morintz și Petre Roman, *Über die Chronologie der Übergangszeit vom Äneolithikum zur Bronzezeit in Rumänien, Dacia*, N.S., XIII, 1969, p. 61—71. Același articol a fost publicat în limba română și în SCIV, 21, 1970, 4, p. 557 și urm. (Cu privire la cronologia perioadei de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului în România).

¹⁴ Vladimir Dumitrescu, *Quelques aspects des synchronismes entre les cultures néo-énéolithiques et de la période de transition vers l'âge du bronze de l'Europe sud-orientale, d'une part, et le monde égéo-anatolien, d'autre part*, comunicare ce va apare sub un titlu puțin schimbat, potrivit dorinței exprimate de organizatorii congresului. În ceea ce privește unele afirmații ce s-au făcut în articolul din SCIV, citat în nota precedentă, am răspuns tot în SCIV, 22, 1971, 1, p. 93 și urm. (Vladimir Dumitrescu, *Cîteva precizări pe marginea unui articol*), așa încît nu mai revenim aici.

o bună parte din evoluția destul de lungă a culturii Gumelnița, precum și întreaga evoluție, de-a lungul celor patru faze, a culturii Boian; ceea ce înseamnă că în nici un caz cultura Vinča-Turdaș n-a putut fi contemporană cu cultura bronzului anatolian de tip Troia I—II, fiind mult anterioară acesteia. Cîte secole sau milenii reprezintă intervalul care separă prima fază și respectiv începutul culturii Vinča de începutul fazei Troia I este o problemă care, în discuția de față, poate rămîne în suspensie, dar rezolvarea ei nu se poate face decît tocmai pe baza datelor de cronologie absolută obținute prin metoda C14.

3. Așa cum am amintit mai sus, cîtă vreme datele C14 erau puține și răzlețe, neconstituind serii impunătoare ca acelea de care dispunem astăzi, ele puteau fi contestate în bloc. Dar astăzi, cînd avem la dispoziție pentru neo-eneoliticul european sute de asemenea date și cînd — fapt și mai semnificativ — seriile obținute pentru diferite regiuni și culturi coincid, cu rare excepții, cu cronologia relativă a diferitelor culturi, stabilită pe baze stratigrafice, nici chiar acei care continuă să aibă rezerve față de metodă în general sau față de unele dintre aceste date nu pot totuși *ignora* metoda și toate rezultatele ei, într-o discuție privind problemele de cronologie absolută. Este adevărat că s-au purtat diferite discuții în legătură cu devierile vîrstei indicate de radiocarbon față de adevărata vîrstă a piesei examinate, ca și în legătură cu variațiile regionale în concentrarea carbonului 14 și așa mai departe, dar specialiștii respectivi (fizicieni, nu arheologi) au arătat clar că toate acestea nu afectează valabilitatea generală a datelor C14. Mai mult decît atît, relativ recenta metodă a datării pe baza inelelor unor copaci a dus la ceea ce a fost numită o „recalibrare a datelor C14” (care totuși ni se părușeră la început exagerate!), adică la o datare cu circa un mileniu mai veche decît datarea C14! Nu este cazul să intrăm aci în amănunte, dar fiindcă în cele ce urmează va fi vorba și de datarea așezării Hăbășești, amintim numai că data de 3380 ± 80 î.e.n. inițial stabilită pe baza analizei C14 ar trebui „recalibrată” la circa 4300 î.e.n.¹⁵ Pentru a nu fi însă considerați drept „radiocarboniști”, ne mulțumim numai să amintim aceste fapte.

Sigur este însă că situarea culturii Gumelnița începînd din mileniul IV î.e.n. este absolut justificată, deoarece ea precede complexul Cernavoda și deci și culturile Ezero-Mihalič din Bulgaria de sud, care la rîndul lor sînt în parte contemporane cu sfîrșitul Troii I și eventual cu începutul Troii II, dată ce poate fi fixată cu destulă siguranță pe la mijlocul mileniului III î.e.n. De aceea, chiar dacă socotim că existența culturii Gumelnița s-a prelungit pînă la această dată și tot, ținînd seama de

¹⁵ Pentru a nu cita publicațiile mai puțin accesibile pe care nici noi nu le-am consultat, vom aminti aici în primul rînd articolul cercetătorului englez Colin Renfrew, *The Tree-ring Calibration of Radiocarbon: an Archaeological Evaluation*, PPS, XXXVI, 1970, p. 280 — 311 (unde, pe baza acestei „recalibrări” se precizează, în concluzii, că „the Vinča culture and the first European metallurgy flourished some two millennia before the First City of Troy” — p. 309) și în al doilea rînd comunicarea prezentată de Marija Gimbutas la a treia conferință pentru problemele indo-europene de la Universitatea din Pennsylvania, în 1970, apărută sub titlul *Proto-Indo-European Culture: the Kurgan Culture during the Fifth, Fourth and Third Millennia B.C.*, în volumul *Indo-European and Indo-Europeans*, Univ. of Pennsylvania Press, 1970, p. 155—197; cf., pentru data nouă propusă pentru Hăbășești, p. 178.

grosimea straturilor de cultură din unele așezări (aproape 4 m la Căscioarele, peste 3 m la Gumelnița, fără să luăm în considerare unele gropi care depășesc adâncimea de 4 m, și ca să nu mai amintim de unele așezări similare din Bulgaria), ar trebui să admitem că începutul acestei culturi se situează înainte de începutul mileniului III, deci în mileniul IV; formulind această posibilitate facem totuși o concesie (numai pentru a întări argumentarea noastră, căci nu credem de loc în o asemenea posibilitate) de aproape trei sferturi de mileniu față de datarea obținută pe baza examenelor C14, care indică, în majoritate, date în al doilea sfert al mileniului IV și câteva în al treilea sfert al aceluiași mileniu, dar *nici una* în mileniul III î.e.n., fie că este vorba de așezările gumelnițene din România sau de cele din Bulgaria.

În felul acesta, și în ipoteza care ține cel mai puțin seama de rezultatele metodei C14, după care ultima etapă (Spanțov) a culturii Boian de la Căscioarele este datată pe la 4000—3900 î.e.n., de vreme ce toate cele patru faze ale culturii Boian preced cultura Gumelnița ele trebuie datate cel puțin în mileniul IV, iar cultura Vinča A, anterioară tuturor fazelor Boian n-ar putea fi datată decât mult *înainte* de sfârșitul mileniului IV î.e.n., deci cu mai bine de un mileniu înainte de data propusă de partizanii cronologiei scurte. Chiar dacă am merge și mai departe, refuzînd să acordăm pentru dezvoltarea celor patru faze ale culturii Boian și pentru acumularea masivelor depuneri ale culturii Gumelnița un număr mare de secole, nu credem totuși că s-ar putea comprima întreaga această lungă evoluție în numai trei-patru sute de ani, căci numai în felul acesta s-ar mai putea susține că începutul culturii Vinča s-ar situa după pragul dintre milenii IV și III î.e.n. și că aspectul Turdaș, căruia îi aparțin toate piesele prezentate de Vlăsa în articolul la care ne referim și care se situează mai de grabă în faza Vinča B decât în faza Vinča A, ar putea fi datat după 2700 (sau 2600—2400) î.e.n. cum propune Vlăsa. Repetăm însă, datele propuse de colegul clujean nu ni se par valabile, noi continuînd să socotim — pentru motivele arătate și pentru destule altele pe care nu le putem arăta acum — că fazele A și B ale culturii Vinča-Turdaș sînt *anterioare* sfârșitului mileniului IV î.e.n.

4. În *addenda* de la p. 33—39, Vlăsa ia în discuție așa cum am mai amintit și unele dintre ultimele noastre descoperiri din așezarea de pe Ostrovelul de la Căscioarele. În primul rînd el se oprește la modelul de sanctuar de lut, publicat de Hortensia Dumitrescu, fiind de acord cu autoarea care caută corespondențe pentru această excepțională piesă în Asia Anterioară, fără ca el să admită totuși că aceste corespondențe trebuie situate înainte de 3000 î.e.n. cum face Hortensia Dumitrescu; după Vlăsa, ele ar trebui datate „la un orizont databil în linii generale pe la 3000 î.e.n.” (p. 37). Trebuie totuși subliniat aici faptul că Hortensia Dumitrescu, în paragraful final al studiului său, arată că deocamdată preferă cronologia scurtă — deși datele C14 indică, pentru stratul respectiv de la Căscioarele, o vechime mult mai mare — deoarece piesele aparținînd culturilor balcanico-dunărene, care pot să fie considerate inspirate după modele din Asia Anterioară, trebuie datate după originalele imitate și nu chiar în același timp. Iar cele mai vechi elemente de com-

parație pentru modelul de sanctuar de la Căscioarele pe care le-a putut constata s-ar situa în a doua jumătate a mileniului IV î.e.n.

În al doilea rând Vlassa se referă la coloana de cult tot de lut, descoperită de noi în stratul Boian-Spanțov al aceleiași așezări, exprimând părerea că „se pare că datarea pe baza C14 pe la 4000—3800 este totuși prea timpurie” (p. 35—36), iar mai departe afirmând că „problematic e și faptul că ar fi « o coloană de cult » și dacă presupusa înrulare cu Țatal Hüyük este într-adevăr corespunzătoare”. Urmează apoi un excurs asupra coloanelor mesopotamiene, amintindu-se fapte bine cunoscute chiar de studenți și anume că în Mesopotamia unii pilaștri și unele coloane sînt decorate cu mozaicuri policrome și formulindu-se ipoteza că „cele două coloane ar fi putut avea și un rol funcțional arhitectonic în sanctuarul de la Căscioarele”; Vlassa sfîrșește totuși prin a face concesiia să admită că „din pricina scăzutei rezistențe a materialului de construcție întrebuițat, acest rol s-ar putea să nu mai poată fi sigur” (p. 37).

Este însă sigur că dacă Vlassa nu s-ar fi grăbit și n-ar fi discutat această problemă numai pe baza primelor informații sumare publicate de noi în *Archeologia — tresors des ages*¹⁶, ar fi putut folosi studiul detaliat asupra acestei descoperiri, care n-a întîrziat de loc (fiind predat de noi pentru tipar în toamna anului 1969, adică numai la un an de la descoperire, și apărut în *Dacia*, XIV, 1970); ar fi aflat astfel motivele care exclud un eventual rol funcțional al celor două coloane de lut descoperite la Căscioarele. Pe de altă parte, noi am arătat că, deși e vorba de motive foarte apropiate, pictate pe coloana cea mare de la Căscioarele și pe pereții unuia dintre sanctuarele de la Țatal Hüyük, „ar fi hazardat să vrem să stabilim vreo legătură directă între descoperirile noastre de la Căscioarele și cele de la Țatal Hüyük din cauza marii diferențe cronologice dintre cele două așezări” (peste două mii de ani!)¹⁷ și de aceea observațiile lui Vlassa în această privință sînt cu totul inutile; cît privește data de 4000—3800 î.e.n. pentru stratul respectiv de la Căscioarele, care lui Vlassa i se pare „prea timpurie” (p. 35), ea se leagă de problema cronologică pe care am discutat-o mai sus, așa că nu mai revenim, mulțumindu-ne numai să precizăm că în nici un caz cultura Boian n-ar putea fi datată în mileniul III, ci cel puțin în mileniul IV î.e.n.¹⁸

În cele din urmă Vlassa ia în discuție unele descoperiri din cuprinsul culturii Cucuteni, spunind că „acum mai puțin de două decenii Vl. Dumitrescu a precizat (feststellte) pe baza unei sigure și juste analize

¹⁶ Vladimir Dumitrescu, *Căscioarele, un sanctuaire néolithique en Roumanie, Archeologia. Trésors des Ages*, nr. 32, 1970, p. 74—77.

¹⁷ Idem, *Edifice destiné au culte...*, loc. cit., p. 24.

¹⁸ Este clar de altfel că, datînd în jurul anului 3000 î.e.n. piesele pe care el le socotește „analogii” mesopotamiene pentru macheta de sanctuar de la Căscioarele, Vlassa contrazice propriul său punct de vedere cu privire la cronologia atît de joasă propusă pentru cultura Vinča-Turdaș. Cum s-ar putea admite o dată în jurul anului 3000 pentru faza Gumelnița A 2 de la Căscioarele, de vreme ce Turdașul, sigur anterior culturii Gumelnița, este datat mult după 3000 î.e.n.? Cît privește „căsuțele de cult” de la Assur, ele nu pot fi „analogii” valabile pentru sincronisme, deoarece numai faptul că sînt și ele modele de lut ale unor construcții legate de practicile de cult nu poate constitui un element în sprijinul sincronismelor.

arheologice (sublinierea e a noastră ! *n.a.*) că... așezarea de la Hăbășești trebuie situată la sfârșitul fazei Cucuteni A... și înclina să situeze datarea acestei faze pe la 1800 î.e.n. ” (p. 37—38), subînțelegindu-se probabil că, de îndată ce ulterior ne-am oprit la alte concluzii, nu mai poate fi vorba de analiză arheologică justă și sigură... Se cuvine deci să facem mai multe precizări. În primul rînd, ni se pare că ar fi fost util ca Vlassa să indice ce anume nu corespunde unei astfel de analize arheologice în poziția adoptată mai recent de noi în problemele culturii Cucuteni, căci dacă astăzi nu mai putem situa așa de tîrziu sfîrșitul culturii Cucuteni, aceasta se datorește, după convingerea noastră, tot unei analize arheologice juste, dar mai complete și deci în funcție de *toate* datele cunoscute ulterior și care au dus la modificarea punctului nostru de vedere de acum 20 de ani. După cum am arătat în lucrările noastre ulterioare despre cultura Cucuteni, sîntem astăzi de părere că așezarea de la Hăbășești nu mai trebuie situată la sfârșitul fazei Cucuteni A; și împărțind evoluția acestei faze în patru etape, situăm acum așezarea de la Hăbășești la începutul etapei a treia — tot pe baza analizei tipologice a faptelor, deocamdată singura posibilă în acest caz. Deși unii cercetători înclină și astăzi să prefere o datare foarte tîrzie pentru cultura Cucuteni (de pildă T. Sulimirski), noi socotim că această eventualitate trebuie exclusă, pentru motivele arătate mai sus în legătură cu indicațiile stratigrafice din Bulgaria și din Grecia (încă de loc sau insuficient cunoscute acum două decenii), valabile în chip indirect dar sigur, și pentru cultura Cucuteni, deoarece aceasta este în bună măsură sincronă cu cultura Gumelnița.

Pe de altă parte, oricît de mare ar putea fi asemănarea între tipul vaselor antropomorfe descoperite la Hăbășești și vasul metalic de la Byblos (databil între 2100—1800 î.e.n.), această asemănare nu poate constitui „o corespondență excepțional de sigură” (p. 39), iar vasele antropomorfe cucuteniene de lut — chiar dacă vor fi apărut în urma unor impulsuri culturale microasiatice — nu pot fi replici ale exemplarului așa de tîrziu de la Biblos. Se știe de altfel că același tip de vas antropomorf s-a descoperit și în așezarea de la Izvoare, făcînd parte din categoria ceramicii cu decor *bicrom* și datînd astfel dintr-o etapă foarte apropiată de începuturile culturii Cucuteni, început pe care și atunci cînd nu se cunoștea decît cronologia scurtă nu-l puteam situa abia în preajma anului 2000 î.e.n.

Pentru toate aceste motive și ținînd seama de rezultatele la care se poate ajunge pe baza unei *analize arheologice complete*, deci acordînd atenție cu precădere constatărilor stratigrafice, indiscutabil mult mai sigure decît cele tipologice, sîntem de părere, așa cum am spus, că începutul culturii Vinča nu poate fi situat în preajma anului 3000 î.e.n. și cu atît mai puțin după această dată, și ca atare nu putem accepta data atribuită de Vlassa descoperirilor discutate. Aceasta nu înseamnă că dorim să trecem sub tăcere existența și a unor fapte contradictorii, cum ar fi, de exemplu, înseși tabletele de la Tărtăria, pe care totuși unii specialiști în domeniul scrierilor mesopotamiene le consideră autentice-sumeriene (fără ca totuși acest calificativ să poată fi atribuit și celorlalte piese recent publicate). Sarcina cercetărilor viitoare este în primul

rînd tocmai aceea de a găsi soluția adecvată pentru a înlătura aceste contradicții aparente.

5. Înainte de a încheia aceste cîteva observații, ni se pare util să ne referim și la alte fațete ale problemei discutate pînă acum.

În primul rînd este vorba de datele diferite la care se situează descoperirile și culturile vest-asiatice și est-mediteraneene cu care sînt comparate piesele recent publicate. Aceste apropieri încep în ordinea cronologică cu perioada Halaf tîrzie, care, după cercetători ce nu pot fi acuzați că ar fi partizani ai cronologiei lungi¹⁹, este anterioară anului 4300 î.e.n. și în orice caz se termină la această dată; ele se continuă cu perioada tîrzie El Obeid (sau Ubaid), care, datează între 4300—3900 î.e.n. și apoi cu Uruk IV—III și Jemdet Nasr de început, situate la sfîrșitul mileniului IV și chiar la începutul minileniului III î.e.n., pentru a se termina cu Minoicul Mijlociu I—II, în genere datat după anul 2000 î.e.n. Este vorba deci de comparații pentru o singură etapă a culturii Vinča-Turdaș care se eșalonează pe un răstimp de mai bine de un mileniu și jumătate și care, de aceea, nu pot indica un sincronism ferm cu descoperirile transilvănene publicate de Vlassa, pe care el le situează abia spre sfîrșitul răstimpului amintit. De aceea socotim că diferitele apropieri tipologice semnalate de Vlassa, chiar dacă ar fi indicat într-adevăr existența unor inspirații microasiatice și est-mediteraneene, nu au vreo valoare *cronologică* pentru cultura Turdaș.

În al doilea rînd, repetăm, noi nu avem nici o îndoială că între lumea egeo-vest-asiatică și regiunile carpato-dunăreano-balcanice au existat permanente legături culturale, dependente sau nu de eventuala înrudire a populațiilor respective (legături care au început chiar din cel mai vechi orizont neolitic, acela preceramic, manifestîndu-se între altele prin însăși implantarea acestuia în sudul Peninsulei Balcanice și fiind apoi continuate de-a lungul secolelor și mileniilor următoare), dar problema mecanismului — ca să spunem așa — al acestui difuzionism cultural trebuie bine aprofundată, mai ales că teoria autohtonismului cultural al Balcanilor și al regiunii carpato-dunărene în epoca neo-eneolitică are din nou susținători înfocați²⁰. În ceea ce ne privește, chiar dacă pînă la urmă această teorie va putea fi considerată întemeiată, noi credem totuși că legăturile dintre cele două mari zone culturale amintite nu pot fi negate. Și tocmai de aceea nu ne îndoiim că legăturile culturale de care vorbim au putut duce în chip firesc nu numai la influențe de ordin general cultural și la întrepătrunderi la nivelul unora dintre formele de suprastructură, ci și la o circulație efectivă a unor bunuri materiale denumite în general cu

¹⁹ Cf. Edith Porada, *The Relative Chronology of Mesopotamia; I, Seals and Trade (6000—1600 B. C.)*, în vol. *Chronologies in Old World Archaeology*, Univ. of Chicago Press, 1965, p. 133—200; tabelele cronologice de la p. 175—177.

²⁰ Colin Renfrew, *The autonomy of the South-east European copper age*, în *PPS*, XXXV, p. 12 și urm. Ar fi de dorit ca arheologii români care se ocupă cu problema începuturilor metalurgiei în SE Europei să discute temeinic argumentele și concluziile lui Renfrew, deoarece această „autonomie” a epocii cuprului în SE Europei are implicații deosebit de importante în privința întregii probleme a relațiilor culturale dintre această regiune și Asia Anterioară. Pe de altă parte, faptul că unele dintre descoperirile din zona Porților de Fier, atribuite culturii Schella Cladovei și considerate pînă acum epipaleolitice, ar putea reprezenta un proto-neolitic local, cum înclină descoperitorul, trebuie avut și el în vedere.

un termen destul de inadecvat „piese de import”. Se pune însă întrebarea cît de intensă a putut fi această circulație de piese și cît de mare va fi fost rolul lor în dezvoltarea culturilor locale. Cu alte cuvinte, se cuvine să ne întrebăm dacă locuitorii neolitici ai așezărilor de la Turdaș, Tărtăria, Cluj, Ronat și altele contemporane au putut avea în fața ochilor un număr așa de mare și de variat de piese venite tocmai din îndepărtata Mesopotamie. În cazul unui răspuns afirmativ la această întrebare, ar însemna că, practic vorbind, asemenea piese să fi ajuns în cele mai multe din așezările culturii Vinča-Turdaș și totodată într-un număr excepțional de mare. Ne vedem însă siliți să ne întrebăm de ce pînă acum nu s-a găsit *nici un original* mesopotamian, de vreme ce toate piesele descrise de Vlassa sînt imitații, respectiv copii după asemenea originale? Și de ce în așezările aceleiași culturi Vinča din Iugoslavia — dintre care unele au fost cercetate destul de temeinic — lipsesc nu numai originalele, dar și presupusele copii după astfel de originale? Ar fi fost oare posibil ca un număr atît de mare de originale să ajungă pînă la nord de Carpați, fără să fi stîrnit nici un ecou în zona sud-dunăreană de răspîndire a culturii Vinča? De altfel aceleași întrebări sînt valabile și pentru restul Peninsulei Balcanice, pe unde trebuia să treacă în chip normal drumul pe care ar fi circulat purtătorii acestor piese. Căci, fără să excludem posibilitatea existenței unor „piese de import”, este sigur că influențele culturale se exercitau în special prin transmisiuni succesive din aproape în aproape și din vecin în vecin, nu numai prin circulație de piese la mii de kilometri. Desigur, la toate întrebările de mai sus nu se poate răspunde decît negativ, ceea ce indică o situație de fapt care nu poate fi trecută cu vederea ²¹.

În același timp, pentru ca într-adevăr în așezările transilvănene ale culturii Vinča-Turdaș localnicii neolitici să fi putut copia, de la un anumit moment, cu atîta asiduitate, vase de cult mesopotamiene și tablete cu scriere sumeriană, să fi desenat pe funduri de vase corăbii egeice, să fi modelat în relief pe vase reprezentări legate de panteonul mesopotamian și, în sfîrșit, să fi imprimat pe plăci cilindrii mesopotamieni, ar trebui să credem în existența unui adevărat pelerinaj al sumerienilor itineranți transportînd cu ei, în ce fel?, piesele originale, arătîndu-le localnicilor numai atît cît aceștia să le poată copia, de vreme ce originale mesopotamiene lipsesc. De altfel chiar în acest caz ar trebui să admitem că acești itineranți străbăteau fără să zăbovească întreaga Peninsulă Balcanică, nedînd în felul acesta posibilitatea și triburilor sud-dunărene să imite sau să copieze piesele destinate triburilor de la nord la Dunăre.

Toate acestea ne fac să credem că înainte de a fi prezentat așa cum a făcut legăturile — și după părerea noastră indiscutabile — ale neoliticului carpatic cu Asia Anterioară, colegul Vlassa s-ar fi cuvenit să medi-

²¹ Ar mai fi de formulat încă o întrebare, pe care am ezitat mulți ani să o formulăm în scris, dar care credem că trebuie totuși să primească un răspuns. Colegul Vlassa ne-a comunicat încă de acum cîțiva ani că tăblițele de la Tărtăria, fiind foarte fragile și riscînd să se sfărîme, au fost arse de el într-un cuptor (nu-mi amintesc despre ce fel de cuptor era vorba), imediat ce au fost aduse la Cluj. Dar, admițînd că într-adevăr această măsură părea necesară (deși nu știm să se procedeze în felul acesta cu piesele ceramice fragile), nu era oare indicat ca piesele respective să fie examinate și de alți cercetători *înainte* de această ardere secundară și de asemenea să fie fotografiate în starea originală, pentru a nu da loc la nici un fel de nedumerire?

teze asupra tuturor aspectelor problemei și numai după aceea — dacă ar fi găsit într-adevăr răspunsuri valabile la întrebările ce se pun în chip firesc — să se fi avîntat atît de departe. În ceea ce ne privește, socotim că problema este de o importanță prea mare pentru a nu trebui să fie discutată pe toate fețele și tocmai de aceea ni s-a părut indicat să formulăm observațiile din aceste pagini, în speranța că discuțiile ce vor urma vor putea elimina toate incertitudinile și vor înlesni formularea unor concluzii cu adevărat întemeiate, pentru care este nevoie de altfel atît de analiza temeinică a faptelor din partea specialiștilor, cît și de o ilustrare corespunzătoare a tuturor pieselor aduse în discuție.

TURDAȘ — MESOPOTAMIA

notes en marge d'un récent article

RÉSUMÉ

L'auteur passe en revue les opinions de N. Vlassa à propos de certaines découvertes néolithiques de Transylvanie, opinions formulées dans un article récemment publié (*Acta Musei Napocensis*, vol. VII, 1970). Tout en admettant la thèse de l'importance des contributions directes et des influences des cultures de l'Asie antérieure à la formation et à l'évolution des cultures néo-énéolithiques de la Péninsule des Balkans et de la zone carpato-danubienne — thèse que l'auteur a toujours soutenue lui-même —, il n'est pas d'accord avec l'interprétation que Vlassa donne à toute une série de pièces céramiques découvertes en Transylvanie et appartenant à l'aspect de Turdaș de la culture néolithique de Vinča-Turdaș. Il s'agit, entre autres, d'un fragment décoré d'incisions sur le fond, d'un disque perforé, en argile, décoré de « signes d'écriture », ainsi que d'un autre disque similaire ; d'un fragment de tablette en argile cuite décorée par l'impression d'un « cylindre mésopotamien » ; de deux tessons décorés de représentations zoomorphes en relief ; d'un fragment de vase de culte, etc., toutes ces pièces étant considérées par Vlassa comme des imitations locales d'après des originaux mésopotamiens (à l'exception d'une pièce comparée à des pièces cycladiques). Selon Vlassa, toutes ces pièces prouveraient que la date attribuée par lui et par d'autres chercheurs au début de la culture de Vinča-Turdaș (qui devrait être fixée *après* le commencement du IIIe millénaire av.n.è.) serait correcte.

L'auteur conteste cependant la plupart des interprétations de Vlassa, tant en ce qui concerne la prétendue représentation d'un bateau cycladique à voiles, le fragment de vase interprété comme vase de culte du type mésopotamien, le fragment de la tablette décorée « à l'aide de l'impression d'un cylindre, la « représentation zoomorphe en relief » sur un tesson, considérée par Vlassa comme étant un oiseau à tête de félin, imitée d'après les images de la déesse mésopotamienne Imgud à corps d'aigle et à tête de lionne ... Quant aux « signes d'écriture », l'auteur décline sa compétence, bien qu'il n'est aucunement convaincu qu'il s'agisse vraiment d'une écriture mésopotamienne.

D'autre part, même si l'on serait tenté d'admettre que certaines des pièces décrites par Vlassa aient des correspondances asiatiques, le

fait que les analogies proposées par lui s'étendent sur plus d'un millénaire et demi — à partir de la phase tardive Halaf (antérieure, d'après les spécialistes, à l'an 4300 av.n.è.) et jusqu'à la phase Uruk IV et Djemdet Nasr (datée à la fin du IVe millénaire et même au début du IIIe millénaire av.n.è.) — enlève à ces supposées correspondances toute valeur chronologique pour la date de début de la culture de Turdaş. En même temps, pour que des imitations locales des pièces « importées » soient tellement nombreuses au nord des Carpates, il faudrait admettre que les originaux « importés » étaient eux aussi très nombreux, ce qui n'est aucunement prouvé, justement parce que jusqu'à présent on n'a pas découvert aucun original mésopotamien au nord des Carpates et pas même dans toute la Péninsule des Balkans, où manquent d'ailleurs même les copies locales.

Il est difficile de comprendre, enfin, pourquoi Vlassa ne tient aucun compte des résultats des fouilles stratigraphiques du sud de la Bulgarie et du nord de la Grèce, qui prouvent d'une manière incontestable que la culture de Vinăa-Turdaş est de beaucoup antérieure au début du IIIe millénaire ; il ne s'agit pas, en l'occurrence, d'être partisan de la chronologie longue ou de la chronologie courte, mais d'accorder la priorité qu'ils méritent aux résultats de la stratigraphie. L'auteur reconnaît qu'il a été lui-même partisan de la chronologie courte, mais il a dû renoncer à son ancien point de vue justement à cause des résultats mentionnés plus haut et aussi en tenant compte des dates fournies par la méthode du C14. Il lui semble donc naturel que les dates considérées valables il y a une vingtaine d'années pour la fin de la culture de Cucuteni (ainsi que des autres cultures énéolithiques de la zone carpato-danubiano-balkanique) ne soient plus acceptées aujourd'hui.

